

LUCIAN BOIA

ÎNTRE ÎNGER ȘI FIARĂ

Mitul omului diferit
din Antichitate
până în zilele noastre

Traducere din franceză de
BRÂNDUȘA PRELIPCEANU
și LUCIAN BOIA

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Introducere

Trăim înconjurați de o mulțime de omeniri diferite. Ceilalți se află pretutindeni, pe scara timpului și în toate colțurile Universului, locuind în cele mai îndepărtate galaxii, dar și în cetățile noastre.

Sunt oare ființe din carne și oase ori simple himere? Pot fi reali sau imaginari, sau reali și imaginari deopotrivă, dar sunt aici, alături, prezența lor fiind în afară de orice îndoială. Se amestecă în viața noastră și iau parte la Istorie. Fie că sunt inventați de la un cap la altul ori făuiriți pornind de la un prototip real, puterea le vine din substanța nevăzută, dar copleșitoare a imaginarului.

Imaginarul este mai puternic și mai persistent decât lumea concretă, cu structuri subtile, păstrate de-a lungul secolelor. Miturile se dovedesc adesea indestructibile, rezistând la atacul timpului mult mai bine decât orice creație materială. Totul trece prin imaginar: dragostea și ura, întregul spectru de credințe, dorința de adevăr, proiecția viitorului...

Omul diferit reprezintă una dintre cele mai răspândite și mai persistente creații ale spiritului. O creație cu mii de chipuri, care se pot schimba în orice clipă. Și tocmai aceste chipuri s-au impus atenției, fiecare în parte, și mai puțin specia ca atare. De la amazoane la extraterestri, de la cinocefali la mutanți, de la sălbatici la supraomeni, fiecare a fost cercetat cu răbdare și migală. Biblioteca oamenilor diferiți este uriașă. Trebuiau doar strânse la un loc varietățile speciei, spre a se propune o reflecție asupra Omului diferit, la singular. Ne-am

aplecat mai cu seamă asupra imaginarului occidental, deși jocul alterității se regăsește pretutindeni în lume, făcând astfel legitimă și posibilă stabilirea unor modele și a unei tipologii.

Cu ajutorul recursului la model, vom lămuri numeroase enigme. Ce vor de la noi extraterestrii? Ce caută sălbaticii în lumea tehnologiilor avansate? Cum poate fi înălțată o ființă reală la condiția de supraom ori coborâtă la cea de subom? Chipurile acestea nu s-au ivit din nimic, nefăcând decât să continue o poveste străveche și să se supună docil unui arhetip născut odată cu civilizația.

Ne așteaptă o lungă călătorie inițiatică. Cunoașterea lumii datorează enorm Omului diferit. Cine ar fi fost tentat să cerceteze un spațiu pustiu? Cine ar fi pornit în căutarea unei Alte ființe, la fel ca noi? Ce-ar însemna pădurea fără povești, planeta Marte fără marțieni, ce-am fi noi înșine fără speranța de a fi într-o bună zi altfel? În căutarea Celuilalt, omul a traversat oceanele, s-a oprit pe țărmuri și insule îndepărtate, a coborât în măruntaiele pământului, a zburat spre alte planete și galaxii și a străbătut de la un cap la altul maiestru-sul râu al Timpului.

Călătorii reale, călătorii imaginare. Ascultând chemările venite de departe, omul a ajuns să stăpânească pământul și a făcut primii pași în spațiul cosmic, parcurgând în același timp o cvasiinfinitate de lumi paralele. Datorită Omului diferit, Universul s-a multiplicat, a devenit mult mai bogat în sensuri decât lumea materială și tangibilă, cea în care ne trăim viața „reală“.

Căutarea aceasta fără sfârșit nu este altceva decât o călătorie în sufletele noastre. Omul diferit este o proiecție, care întruchipează, prin nenumăratele sale înfățișări, toate fantasmemele, prejudecățile, idealurile și iluziile, viciile și virtuțile fiecăruia dintre noi. Ceea ce suntem chemați să descoperim este, de fapt, spiritul uman.

I

Cum se înfățișează Omul diferit

Un concept-cheie: alteritatea radicală

Omul nu pășește singur pe drumul Istoriei, ci este însoțit de o mulțime pestriță, de carnaval, alcătuită din cele mai felurite chipuri. Sălbatici zdraveni și păroși merg alături de marțieni cu trupul plăpând și fața spiritualizată. Ființe ome-nești cu cap de câine vorbesc (lătrând) cu personaje fără cap și cu chipul zugrăvit pe piept. Deși nu seamănă, au un oa-recare aer de familie. Dincolo de chipuri se ascunde aceeași esență umană: Omul diferit, cu nenumăratele lui înfățișări.

Nu există nimic mai permanent și mai obsedant decât imaginea Celuilalt. Suntem diferiți de semenii noștri. Celălalt, imaginea sau imaginile sale se află pretutindeni, fac parte dintr-o rețea care îi unește și, în același timp, îi deosebește pe toți actorii aventurii umane.

Omul diferit ia parte la acest joc vechi precum omenirea însăși. Are totuși un statut aparte, fiindcă în Celălalt se îmbină două chipuri fundamental diferite: unul apropiat și familiar, celălalt îndepărtat și straniu, care reprezintă, de fapt, două forme de alteritate: cea obișnuită și cea radicală.

Primul, care se întâlnește la tot pasul, fiind de-a dreptul banal, evidențiază, cu ajutorul unei metode de simplificare și amplificare, o mulțime de caracteristici biologice și culturale care se înscriu, fără îndoială, în structura internă a speciei umane. Femeia și bărbatul, chinezul și europeanul, nomadul și sedentarul, țăranul și orășeanul, omul sănătos și cel bolnav, proletarul și burghezul, inginerul și poetul:

jocul asemănării și al deosebirii, cu infinite variațiuni, este adânc înrădăcinat în mintea indivizilor și în conștiința colectivă a societăților.

Numai că între femeie și bărbatul sălbatic ori între chinez și marțian există o distanță considerabilă și esențială. Spațiul care desparte o ființă alcătuită din carne și oase de o fantasmă, sau cel puțin un personaj cu existența nesigură, face trecerea de la alteritatea obișnuită la cea radicală, proprie Omului diferit.

Ca să ne apropiem de personajul cu o mie de chipuri, câteodată chiar fără chip, ne vom îndrepta spre hotarele omenescului și vom trece chiar dincolo de ele, pătrunzând într-o zonă destul de incertă, în care normele general admise ale condiției umane sunt tot timpul încălcate.

Alteritatea radicală presupune, așadar, existența unor specii umane deosebite de specia umană obișnuită, normală. Cele două componente ale sintagmei Omului diferit sau Ființei Omenesti diferite sunt egale ca valoare: ființă omenească, însă diferită; diferită, însă ființă omenească.

Deși se află la mare distanță una de alta, fiind situate în zone diferite, atât din Univers, cât și din spirit, cele două forme de alteritate nu sunt despărțite de nici o graniță precisă și definitivă. Între ele se conturează o zonă de contact, iar granița trece prin punctele prin care dorim noi, mutându-se fără încetare, pentru că este extrem de sensibilă la evoluția mentalităților, a ideologiilor, a proiectelor, a visurilor clădite de fiecare epocă și fiecare civilizație. Cine oare ar cuteza, în zilele noastre, să îmbrace „rasa neagră” cu atributele alterității radicale? Și totuși, într-un trecut nu prea îndepărtat – în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea – negrii erau socotiți niște ființe aflate undeva între stadiul de om și cel de animal. Din punct de vedere biologic, nimic nu s-a schimbat; atâta doar că, între timp, granița s-a mutat.

Când este vorba despre celălalt, imaginarul nu lipsește niciodată. În cazul alterității obișnuite, imaginea presupune o interpretare, mai mult sau mai puțin deformantă, a unei anumite realități biologice, istorice și culturale. Alteritatea radicală merge mult mai departe, construită fără sprijin material ori folosind la nevoie materialul existent doar ca pretext, ceea ce înseamnă că Omul diferit aparține întru totul imaginarului. Este o făptură zămislită de om, un fel de secreție permanentă a minții sale, rod al unei confruntări fără sfârșit cu zeii și cu natura, al unei lupte înverșunate pentru desăvârșirea sau pentru refacerea creației. Omul diferit întrupează latura prometeică a omului.

Dacă facem o comparație între lumea reală și cea imaginară, trebuie să recunoaștem că omul are tot dreptul să fie mândru. În galeria de făpturi diferite găsim o bogăție și o fantezie care ar face să pălească produsele de serie din universul „adevărat“. Prin Ceilalți, omul și-a luat revanșa, s-a reinventat, dobândind o mulțime de chipuri și de suflete, de vieți și de experiențe noi.

Fantasme? Fără îndoială, dar fantasme care nu sunt nicicum mai prejos, ca putere, decât manifestările lumii „concrete“. Omul este legat atât de povara materiei, cât și de produsele eterice ale propriei sale minți.

Fabrica de oameni diferiți funcționează fără oprire, de mii de ani, putând prezenta un catalog bogat și rețete de producție îndelung verificate, din care se desprind totuși patru metodologii majore, fiecare având o mulțime de variante și fiind strâns legată de celelalte. Ele privesc corpul, spiritul, comportamentul și mecanismul social al omenirilor diferite.

Laboratorul de monștri

Cercetarea corpurilor, anatomia și fiziologia ne ajută să pătrundem într-o adevărată „grădină a desfătărilor“, în care sunt adunate produsele unei manipulari biologice multisekulare.

Jocul, cât se poate de atractiv, s-a practicat în toate timpurile și toate culturile.

Primul procedeu se referă la dimensiuni, omul normal având alături un alai de uriași, iar de cealaltă parte, unul de pitici.

O planșă curioasă inserată în cartea *Mundus subterraneus*, publicată în anul 1665 de savantul Athanasius Kircher (1601–1680), ne scutește de prea multe comentarii cu privire la persoanele atinse de gigantism. Planșa înfățișează cinci ființe umane, care se deosebesc doar prin înălțime. Cea mai înaltă a fost reconstituită pornind de la o descoperire uluitoare: în anul 1401 au fost găsite într-o peșteră din Sicilia niște oseminte atribuite unui om înalt de două sute de coți, adică vreo sută de metri. Cel de-al doilea personaj este mai modest: doar șazeci de coți înălțime (treizeci de metri), cel de-al treilea are patruzeci și șase de coți, în vreme ce al patrulea, care nu este altul decât vestitul Goliat, pare de-a dreptul pitic pe lângă ceilalți, având doar șase coți și jumătate, adică ceva mai mult de trei metri. Cea de-a cincea siluetă, atât de neînsemnată, încât abia se zărește, este cea a omului obișnuit.

Nanismul este încă mai frecvent și mai diversificat decât gigantismul. Pigmei din țările exotice, pitici ascunși în munții Europei, liliputani închipuiți de Swift, marțieni mici și verzi, spiriduși ecologiști din zilele noastre: lista aproape că nu se mai sfârșește. Primii dintre ei, pigmeii, și-au făcut apariția în literatură, primindu-și titlurile de noblețe chiar din mâna lui Homer. Marele poet grec ne-a lăsat o imagine reluată destul de des: lupta micilor și curajoaselor ființe împotriva cocorilor (care „seamănă groaza printre pigmei și le aduc moartea, despicând văzduhul și năpustindu-se asupra lor“, *Iliada*, cântul III). Cât privește înălțimea, aceasta era cam de trei șchioape (șazeci și șase de centimetri) și va fi înălțimea standard pentru pitici, cu toate că excepțiile, în sus sau în jos, nu sunt puține la număr.

Cel de-al doilea procedeu este legat de părțile corpului. Din acest lanț se naște un lung șir de caricaturi, de la cele mai discrete până la cele mai îndrăznețe.

Urechile se dovedesc a fi peste măsură de elastice: odată atinsă dimensiunea potrivită, beneficiarul le poate folosi ca să se odihnească ori să doarmă, una slujindu-i drept cearșaf, iar cealaltă drept plapumă.

Hipertrofia este uneori asociată lipsei ori surplusului de organe. Sciapozii au un singur picior, dar ce picior! Cu o labă uriașă, care le îngăduie să bată toate recordurile de viteză și să-și facă rost în orice clipă de un adăpost sigur – întinși pe spate, cu piciorul în poziție perpendiculară, preschimbat în umbrelă, de ploaie ori de soare.

În mod normal, omul este înzestrat cu doi ochi. Dacă este însă diferit, poate avea numai unul, precum Ciclopul, care este și uriaș, prezentând, așadar, două simptome de alteritate radicală. În schimb, alte făpturi omenești au patru ochi sau chiar mai mulți.

Dintr-un trup cresc uneori două capete, iar alteori singurul cap este schițat destul de sumar, neavând nici ochi, nici nas, nici gură cu buze... Cazul cel mai vestit este cel al oamenilor fără cap, cu ochii pe umeri și gura în piept (blemi).

În majoritatea cazurilor, speciile diferite sunt bisexuate, dar se mai întâmplă ca ispita hermafroditismului să dea târcoale Celuilalt. Ajungem astfel la un mit străvechi: aspirația spre o stare originară, în care contrariile încă nu se despărțiseră și în care domnea „totalitatea primordială”; în esul *Mefistofel și androginul* (1962), Mircea Eliade a evidențiat atracția exercitată de formula aceasta de împlinire în cele mai diverse timpuri și culturi. Este o stare anteistorică, dar încă prezentă în anumite comunități de oameni diferiți.

„Iar pe o altă insulă trăiesc oameni care sunt deopotrivă bărbați și femei, au doar un sân într-o parte și organe de zămislire de bărbat și de femeie, slujindu-se de ele după dorință, când

de unele, când de altele; zămislesc copii atunci când se poartă precum bărbații, iar dacă se poartă ca femeile, rodesc și îi duc în pântece.“

Astfel se exprimă, în a sa *Călătorie în jurul pământului*, scrisă în anul 1356, Jean de Mandeville, personaj cu o biografie incertă. Lucrarea – adevărat bestseller al acelor timpuri – rezuma și amplifică totodată viziunea tradițională, cristalizată în Antichitate și în Evul Mediu, a unui Pământ ce adăpostea mii de seminții omenești diferite. Este un text-cheie, asupra căruia vom reveni.

Până acum am avut de-a face cu un înveliș cunoscut, deformat pe alocuri. Unori însă, granițele se șterg, interdicțiile dispar, iar natura umană se amestecă cu forme de viață cu totul altele, fie că este vorba de înălțare spre zei, fie de cădere în regnul animal ori vegetal, cele două tendințe putându-se de altfel asocia. Satirul, amestec de om și de țap, este în același timp un semizeu. Sirena este pe jumătate femeie și pe jumătate pasăre sau pește, însă misterul trece dincolo de simplul amestec biologic. Vârcolacul este un amestec de om și de lup, dar mai cu seamă întruchiparea înspăimântătoare a unei alte lumi de lângă noi, a întunericului și a morții.

La un nivel inferior, întâlnim combinații „banale“ de factură mai degrabă biologică decât metafizică. Aproape toate speciile sunt împinse spre împerecheri stranii. În fiecare dintre noi doarme o fiară.

Printre reprezentările tradiționale de acest gen, omul cu cap și uneori și cu coadă de câine, denumit cinocefal, se află la loc de frunte. Să revenim, pentru o scurtă prezentare, la scrierea lui Mandeville:

„Bărbații și femeile de pe insulă au cu toții capete de câine și, de aceea, li se spune cinocefali. Sunt oameni cu judecată și chiar înzestrați cu multă minte... Sunt mai mult goi, având doar o fâșie de pânză care le ascunde genunchii și mădularul tainic. Sunt înalți, zdraveni și pricepuți la luptă. Poartă un

scut mare care le acoperă tot trupul, iar în mână au o lance. Dacă prind vreun om în luptă, îl mănâncă.“

De fapt, omul și câinele împărtășesc de multă vreme aceeași istorie, fiind legați de o atracție reciprocă incontestabilă. Nimic mai firesc, așadar, decât „transferurile“ de la o specie la alta. Nu este însă un club exclusiv, așa că se primesc în joc și specii mai puțin apropiate de om, ca de pildă peștii.

Să deschidem *Cartea minunilor din India*, antologie arabă din secolul al X-lea, care cuprinde întâmplări considerate autentice, istorisite de călători și marinari. Iată, de pildă, după un pescuit bogat, descrierea unei mese de neuit: „un vas pe care se aflau felurite bucăți de carne fiartă, cu capete, mâini, picioare ce aduceau cu capetele, mâinile și picioarele unor băiețandri“. Pești sau ființe omenești? Oricum, avem de-a face cu rodul unei încrucișări. „Prin părțile noastre“, arăta un locuitor din insulele respective, „bărbații s-au unit odinioară cu femelele animalelor marine, iar femeile cu masculii. Așa s-au născut niște făpturi care au luat câte ceva și de la mama, și de la tatăl lor... Putem trăi atât pe uscat, cât și în apele mării, pentru că Suntem pe jumătate oameni, pe jumătate pești.“ Găsim aici povestea melodramatică a unei femei-pește care a ajuns sclava și soția unui negustor arab. Din căsătoria lor s-au născut șase copii. Bărbatul o ținea legată, pentru că altminteri nu s-ar fi putut împotrivi chemării apelor. După moartea bărbatului, fiii, din respect, au dezlegat-o, iar femeia s-a aruncat în mare, dispărând pentru totdeauna.

Lumea vegetală aduce o contribuție suplimentară la confuzia biologică. Expresia desăvârșită a acestui gen de amestec este vestitul copac wac-wac, originar tot din spațiul musulman. Roadele lui – potrivit diferitelor variante – sunt uneori capete, gata oricând să poarte o conversație, alteleori copii mici, păsări sau oi, iar câteodată chiar tinere fermecătoare, ale căror picioare se coc în martie, iar capetele în mai, apoi cad ca merele, în iunie.

Cuprins

<i>Introducere</i>	5
1. Cum se înfățișează Omul diferit	7
2. Monștri și sălbatici	35
3. Degenerat ori perfecționat?	97
4. Un secol de înfruntări	159
5. Triumful imaginarului	220
<i>Concluzii</i>	252
<i>Bibliografie</i>	254